

DİLÇİLİKDƏ KONSEPT NƏZƏRİYYƏSİNİN TƏDQIQAT TARİXİ

“Konsept”-şüurun tərkib hissələrindən biri olan yaddaşın ifadə formasıdır. Konsept şüurun koqnitiv strukturu olub obyektivləşmə formalarına malikdir. Bu strukturun həm məzmunu, həm də material forması mövcuddur. Konsept hər hansı bir anlayış haqqında toplanan məntiqi, rəşional və hissi konnotativ informasiyadır. Konsept təfəkkürün reallığıdır. Konsept hissələrin və fikirlərin predmetidir. Məlumdur ki, “konsept” anlayışı fərqli adlarla antik mədəniyyət dövründə də, orta əsrlərdə də mövcud olmuşdur. O dövrlərdə bəşər dilinin əsasını təşkil edən universal linqvistik kateqoriyalar barədə fikirlər söylənilirdi. XVI əsrdə Avropa alimi F. Bekon təfəkkürün hissiyata əsaslandığını qeyd edirdi. F. Bekon dillərin müqayisəli qrammatikasını yaratmağın vacib olduğunu vurğulayaraq empirik tədrisin tərəfdarı olduğunu yazırdı. F. Bekondan sonra digər Avropa alimi R. Dekart da vahid sūni dilin yaranması ideyasını irəli sürürdü (2,25-30).

R. Dekartın fikrincə, dilin öyrənilməsi hər bir insanın təfəkkürünə məxsus olan sadə ideyaların nəzərə alınmasından asılıdır. R. Dekartın bu fikirlərini digər Avropa alimi V. Leybnets də təsdiqləyirdi. Onun fikrincə, sözün mənasını ümumi ideya və anlayışlar təsdiq edir. Avropa alimləri konsept anlayışını dil universalisi adlandırdılar (2,25-30).

Qrammatik səviyyədə dil universaliləri barədə ilk dəfə “Por-Royal” qrammatikasının müəllifləri A. Arno və K. Lanslo yazmışdır. Linqvistik fikrin bu istiqamətdə inkişafı sonradan dillərin geneoloji inkişafına yol açdı.

Müasir dilçilikdə “konsept”lər və dil universaliləri barədə danışırkən dillərin ümumi qanunauyğunluqları probleminə toxunmaq lazım gəlir. Avropa alimi L. Vitqenşteyn “Философские исследования” adlı əsərində yazırdı: “Dildə müəyyən qayda yaratmaq lazımdır. Bu qayda müəyyən məqsəd daşmalıdır. Bu məqsədlə biz dilləri fərqləndirən linqvistik formaları müəyyənləşdirməliyik”.

Vaxtilə tədqiqatçılar areal dilçiliyə, müqayisəli-tarixi dilçiliyə və tipoloji tədqiqatlara daha çox üstünlük verirdilər (3,79-128). O zamanlar hələ adı çəkilməyən “konsept” anlayışı və dil universaliləri genetik qohumluq, arealda müşahidə olunan qarşılıqlı təsir və tipoloji oxşarlıqlarla izah olunurdu. Dilçilər qeyd edirdilər ki, dil vahidlərinin oxşarlığını areal və genetik səbəblərlə izah etmək mümkün deyilsə, o zaman universal qanunauyğunluqlara müraciət etmək lazımdır.

Dil ümumbəşər mədəniyyətinin bir hissəsi olduğu üçün universaliləri aydınlaşdırmaq mümkündür. Dil universaliləri hər bir fərdin və ümumiyyətlə cəmiyyətin dili ilə ətraf aləmin psixoloji mexanizmlərlə əks olunması arasındakı əlaqəni aydınlaşdırmağa şərait yaradır. Ç. F. Xokket dil haqqında yazırdı: “Şifahi formada dil ümumbəşər mədəniyyətinin bir hissəsidir” (4,5-76). Fransız alimi Ş. Ballinin fikrincə, dildə hiss və həyəcanları əks etdirən “affekt kateqoriyaları” mövcuddur. Alim “Французская стилистика” adlı monoqrafiyasında qeyd edirdi ki, dil insan həyatının müxtəlif cəhətlərinə aid olan emosiyaları ifadə etməyə qadirdir (5,163-167). Dildə koqnitiv münasibətin formalaşmasında Ferdinand de Sössürün ardıcılardan hesab olunan A. Seşenin adını qeyd etmək lazımdır. A. Seşenin fikrincə, Sössür dixotomiyası- sinxroniya və diaxroniyadan başqa üçüncü bir məfhum – təşkil olunmuş nitqin linqvistikası da mövcuddur.

Bu elmi istiqamətin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, o, interpretasiyanı aktuallaşdırır. Nitq aktı zamanı danışan qəbul olunmuş normaları poza bilər, dinləyən isə onların dəyişmələrini qəbul edə bilər. Bu zaman A. Seşenin fikrincə, dil sinxroniya və diaxroniyaları eyni zamanda əks etdirir (5,163-167).

R. Yakobsonun tədqiqatlarında bu problemə xüsusi diqqət yetirilir. Alim dil universalilərinin semantika ilə əlaqəsini qeyd edir.

Məhz R. Yakobsondan sonra nitqin yaranması prosesi dilin araşdırılmasının əsas aspektlərindən birinə çevrildi. Dilin linqvistik araşdırma obyektini kimi tədqiqatın antropoloqlarla, psixoloqlarla və kulturoloqlarla bərgə öyrənilməsi diqqət mərkəzində dayandı. Bu mövzudan danışırkən strukturalizm cərəyanını və onun nümayəndələri L. Yelmslevi və P. Yakobsonu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Strukturalizmin banilərindən biri olan Boduen de Kurtene qeyd edirdi ki, dildə ümumiləşmələr daha geniş sahələri əhatə edərək dilçiliyi psixologiya, sosiologiya, antropologiya və biologiya ilə əlaqələndirir (6,18-23).

Əsası Vilhelm fon Humboldt tərəfindən qoyulan koqnitiv linqvistika dillərin ümumi inkişaf qanunlarını əks etdirirdi. Amerika strukturalistlərinin əsərləri koqnitiv linqvistikanın inkişafında böyük əhəmiyyətə malik idi. Xalqların mədəni həyatının inkişaf aspektlərini kompleks araşdırmağa imkan yaradan deskriptivizm antropoloji tədqiqatlara əsaslanırdı. Bu dilçilik istiqamətinin görkəmli tədqiqatçısı F. Boas idi. Avropa mədəniyyətlərinə məxsus dillərdən çox fərqlənən canlı hindu dillərinin faktlarına əsaslanan tədqiqatlar nəticəsində aydın oldu ki, hətta ən kiçik anlayışlar belə xalqın mədəni marağını əks etdirir.

Koqnitiv dilçiliyin görkəmli nümayəndələrindən olan F. Boas dillərin öyrənilməsində iki əsas istiqaməti qeyd edirdi: 1) Yeni təhlilin əsasında dayanan münasibətin formalaşması. 2) Dillərdə olan və mədəniyyətlərdə formalaşan fərqlərin araşdırılması.

Birinci istiqaməti təmsil edən Avropa alimi L. Blumfild nitq aktını üç hissədən ibarət olan bir hadisə kimi təsvir edirdi: praktik fəaliyyət, nitq və stimulye. Təfəkkür daxili nitqlə eyniləşdirilirdi, dil isə siqnallar sistemi kimi qəbul olunurdu. L. Blumfild sözləşmə prosesini seqmentlərə bölür və dil vahidlərinin əhatəsinin vacibliyini qeyd edirdi. Dil vahidlərinin əhatəsini L. Blumfild distribusiyası prosesi adlandırdı.

İkinci istiqaməti təmsil edən E. Sepir dildə olan özəllikləri aşkara çıxarmaq üçün tipologiya və bölgüyə müraciət edirdi. E. Sepirin fikrincə, dil və mədəniyyət bir-biri ilə sıx surətdə əlaqədardır. Nə dili mədəniyyətsiz, nə də mədəniyyəti dilsiz təsvir etmək mümkün deyildir (5,217-218; 252-253).

Bu münasibət T. A. van Deykin əsərlərində də hiss olunur. “Язык, познание, коммуникация” adlı əsərində T. A. van Deyk qeyd edirdi ki, sosial şərait koqnitiv münasibətlərin inkişafında xüsusi rola malikdir. İdeya və biliklərin nəsil-dən-nəslə ötürülməsi milli mentallığı formalaşdıran amillər sayıla bilər.

Koqnitiv dilçiliyin inkişafında E. Benvenistin də rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Onun fikrincə, mədəniyyətin dillə qarşılıqlı təsiri dil sistemində və dilin funksionallığında öz təzahürünü tapır.

Dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi dilçilik elmi üçün yeni bir problem deyildir. Bu barədə Vilhelm fon Humboldtun “xalqın ruhu dildə əks olunur” ideyasını xatırlamaq yerinə düşərdi. V. fon Humboldt dili mədəniyyətin birbaşa ifadəsi hesab edirdi. Amerika alimləri F. Boas, E. Sepir və B. Uorf Humboldtun ideyalarını inkişaf etdirmiş, dilin nisbilik nəzəriyyəsini yaratmışlar. Bu nəzəriyyə sübut edir ki, yalnız öz dilinin imkanları ilə

¹³⁵ Bakı Slavyan Universiteti, pearl283@mail.ru

kifayətlənən xalq bu dilin onlara verdiyi dünyagörüşü ilə yaşayır. Dil mütləq və hərtərəfli hakimiyyətə malikdir. Dil təfəkkür normaları və davranışı müəyyənləşdirir, məntiqi kateqoriyaların və konsepsiyaların yaranmasında aparıcı rol oynayır, insanın fərdi və ictimai həyatına hərtərəfli nüfuz edir.

L.Y.Çerneykonun fikrinə, konsept hissələrin və fikirlərin predmetidir. Konsept şüurun koqnitiv strukturu olub obyektivasiya formalarına malikdir. Bu strukturun həm məzmunu, həm də material forması vardır. Konsept maddiyyatın deyil, şüurun reallığıdır. Onun vasitəsilə şüurun maddi aləmə münasibəti öyrənilir (1,20-24).

Y.S.Stepanov bu fikirdədir ki, konseptlər yalnız düşünülür, həm də hiss olunur. Konseptlər hissələrin- məhəbbətin və nifrətin, qarşudurmanın predmetidir.

V.İ.Karasik konseptə insan həyatında ifadə olunan mental formalar kimi baxır və qeyd edir ki, konsept vahid məzmunun milli təfəkkür formasıdır (8,206-209). L.O.Çerneyko və V.A.Dolinskinin monoqrafiya və məqalələrində konsept-məndə təsbit olunmuş sintaqmatik münasibətlərdən doğan paradiqmatik strukturdur (8,206-209). L.O.Çerneyko qeyd edir ki, konsept informasiyanı saxlayan və yenidən canlandırma bilən şüurun tərkib hissələrindən olan yaddaşın modelləşmə və dərk etmə alətidir.

Konsept-şüurun koqnitiv strukturu olub obyektivləşdirmə formalarına malikdir. Bu strukturun öz məzmunu mövcuddur. Konsept-hər hansı əşya və ya hadisə haqqında müəyyən mədəniyyətlərdə mövcud olan məntiqi anlayışı, rəşional məfhumu, eyni zamanda konnotativ, hissi mənalara cəmləşdirən, toplayan substantivdir (1,20-24).

Konsept-real aləmin deyil, təfəkkürün reallığıdır. Onun vasitəsilə şüurun real aləmə münasibəti öyrənilir. Konsept-emosiyaların, simpatiya və antipatiyaların, bəzən də qarşudurmaların predmetidir.

V.İ.Karasikin fikrinə, konsept həyat təcrübəsinin tipikləşmiş, süür vasitəsilə dərk oluna bilən və yaddaşda qorunan mental formalarıdır. Bu mental formalar çoxcəhətlidir. Həmin mental formalarda insanın həyat təcrübəsinin müxtəlif fraqmentləri, yaranmış informasiyalar ifadə olunur.

A.V.Rudakova qeyd edir ki, konsept-ayrıca vahid və bölünməz məzmunu malik olan formadır (8,206-209).

Y.S.Stepanov yazır: "Konseptlər yalnız düşünülür, həm də hiss olunur" (7,91-94). M.A.Xolodnaya konsepti strukturun xüsusiyyətlərini ifadə edən anlayış hesab edir. Alim "Интегральные структуры понятийного мышления" adlı monoqrafiyasında qeyd edir ki, konsept-əşyaların arasındakı əlaqəni ifadə edən mental reprezentasiyadır. Təfəkkür dinamikdir, təfəkkür beyinin fəaliyyəti olub obrazların və konseptlərin yaranmasını özündə ehtiva edir. Konsept sözün mənası ilə bilavasitə əlaqədardır (9,23-30). A.P.Babuşkin "Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка, их личностная и национальная семантика" adlı əsərində qeyd edir ki, konsept-əşya və hadisələrin arasındakı əlaqələri müəyyənləşdirən mental reprezentasiyadır (10,13-17). İ.A.Sternin qeyd edir ki, şüür beyinin statik aspekti, təfəkkür isə dinamik aspekti ilə bağlıdır. Təfəkkür-beyin fəaliyyətidir və onun nəticəsində obrazlar və konseptlər yaranır.

Konsept termini A.V.Rudakovanın "Когнитология и когнитивная лингвистика" adlı monoqrafiyasında geniş izah olunur. Dilçi alim bu nəticəyə gəlir ki, konseptin vahid müəyyən olunmuş tərifə yoxdur, bu isə onun ixtiyariliyi, oxşar mənalara qovuşa bilməsi ilə əlaqədardır (12,41-43). Konsept termininin izahına N.Y.Şvedovanın və İ.Y.Nikişyanın əsərlərində də rast gəlinir (13,506-510).

A.Vejvitskaya "Язык. Культура. Познание" adlı əsərində yazır: "Konsept-ideal aləmə məxsus obyektidir. Bu obyekt insanın real aləm haqqındakı müəyyən mədəni və mental baxışlarını ifadə edir" (14,16-20).

Akademik O.S.Lixaçovun ideyalarını davam etdirən V.A.Maslova qeyd edir ki, konsept mənadan yaranır, lüğəvi mənənin insanların şəxsi təcrübəsi və xalq təfəkkürü ilə birləşməsindən əmələ gəlir. Alim yazır: "Hər bir konsept mürəkkəb mental kompleksi özündə ehtiva edir, onun məzmununda insanın obyektə və onun komponentlərinə münasibətləri ifadə olunur" (15,45-52).

Koqnitiv elmin və koqnitiv dilçiliyin ideyaları heç də bütün dünya alimləri tərəfindən qəbul olunmur. Bir sıra tədqiqatçılar belə hesab edir ki, koqnitivizmin bu və ya digər vacib prinsipləri vaxtilə məşhur dilçi alimlər tərəfindən tədqiq olunmuş və bu gün koqnitivizm ilə bağlı bir sıra məsələlər olduqca şişirdilir. Bununla belə, qeyd etməliyə ki, ayrı-ayrı sahələrdə bu mövzu ilə bağlı olan fraqmentlər, hissəciklər heç də bir araya gələrək vahid sistem formalaşdırma bilməz.

Tədqiqatçılar koqnitiv elmi fərdi surətdə dəyərləndirirlər. Bəziləri belə düşünür ki, bu, insan beyni və şüür haqqında elmdir. Belə bir fikir də mövcuddur ki, bu elm dərk etmə prosesi ilə məşğul olmalı, insan beynində baş verən idrak və dərk etməni tədqiq etməlidir. Koqnitiv elm haqqında ən geniş yayılan mülahizələrdən biri R.Separda məxsusdur. Separd bu elm sahəsinin məlumatın əldə edilməsi və biliklər sistemi haqqında elm olduğunu söyləyir və fikirlərini belə ifadə edir: koqnitiv paradiqmin yaratdığı elm sahələrinə koqnitiv sosiologiya, koqnitiv antropologiya, koqnitiv psixologiya və koqnitiv dilçilik aid edilir. Yeni bir elmi paradiqm kimi xüsusi çəkiyə malik olan dilçilik insanın nitq-təfəkkür fəaliyyətində böyük əhəmiyyətə malikdir. Müxtəlif vasitələrlə insana çatan bütün məlumat yığımları dil vasitəsilə təhlil olunur və nitqin süzgəcindən keçir. Yalnız dil insan şüurunda baş verən dərk etmə proseslərini obyektivləşdirməyə, dəyərləndirməyə, insan tərəfindən qəbul edilən bu və ya digər situasiyanı qiymətləndirməyə qadirdir. Ətraf aləm haqqında bilikləri özündə əks etdirən insanın koqnitiv mənənin fərqli mətnlərdə aktuallaşması mental sahəni əhatə edir. Bununla bərabər söz və sözləmlərin mənalara müəyyən kontekstdə koqnitiv struktur ilə uyğundur.

Ədəbiyyat

1. Чернейко Л.И. Имя сдльба как объект концептуального и ассоциативного анализа. Москва: Вестник МГУ, серия 15, филология, 1996, № 6, с. 20-24
2. Березин Ф.М. История лингвистических учений. М.: Высшая школа, 1975.
3. Витгенштейн Л. Философские исследования // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVI Лингвистическая прагматика. М.: Прогресс, 1985, с. 128
4. Хоккет И. Проблема языковых универсалий // Новое в лингвистике. М.: Прогресс, 1970, с. 5-76
5. Алпатов В.М. История лингвистических учений. М.: Языки славянской культуры, 2001, с. 163-167.
6. Болден де Куртене. Избранные труды по общему языкознанию. Том II. Москва, 1963
7. Степанов Ю.С. Константы. М.: Наука, 2005, с. 91-94
8. Карасик В.И. Этноспецифические концепты. Кемерово, 2004, с. 209
9. Холодная М.А. Интегральные структуры понятийного мышления. Томск, 1993
10. Бабушкин Анатолий Павлович. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка, их личностная и национальная специфика. Воронеж, 1998
11. Попова З.О., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. М.: Наука, 2007
12. Рудакова А.В. Когнитология и когнитивная лингвистика. Воронеж, 2002
13. Шведова Н.Ю. К определению концепта как предмета языкознания // Языковая личность. Москва, 2006
14. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. М.: Наука, 1997
15. Маслова В.А. Лингвокультурология. М.: Наука, 2001

Аçar sözlər: müasir dilçilik, koqnitiv aspektlər, dil fəaliyyəti, dilçiliyin aktual istiqamətləri, dilin lüğət tərkibi.

Ключевые слова: современная лингвистика, когнитивные аспекты, языковая деятельность, актуальные направления лингвистики, лексический состав языка.

Key words: modern linguistics, cognitive aspects, linguistic activity, current directions of linguistics, lexical composition of the language.

История исследования теории концепта в языкознании

Резюме

Формирование языкового и культурного пространства становится предметом лингвокультурологии как одного из наиболее актуальных направлений лингвистики. Лексический состав языка, находясь в постоянной динамике продолжает быть объектом научного исследования современных лингвистов. Лингвисты анализируют семантику слов, их способность воздействовать друг с другом. Современную лингвистику характеризуют также работы, принимающие культурологический подход к исследованию. Расширив сферу своих интересов, современная лингвистика в последние десятилетия сконцентрировала внимание на когнитивных ментальных аспектах языковой деятельности. Когнитивный анализ языковых выражений позволяет проследить путь языковой единицы от ее словарной фиксации до контекстного функционирования.

History of studying the concept theory in language

Summary

Formation of the language and cultural fields is becoming the subject of linguocultural science as one of most actual directions of linguistics. The lexical content of language, being always dynamic, is still used as an object of scientific research by modern linguists. Linguists analyze the semantics of the words, their ability to interact with each other. Modern linguistics is also characterized by works that accept a cultural approach to research. Having expanded the scope of its interests, modern linguistics in recent decades has focused on the cognitive mental aspects of linguistic activity. Cognitive analysis of language expressions presents a way to trace the path of a language unit from its vocabulary fixation to contextual functioning.

Rəyçi: prof. Zəmfira Əliyeva